

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

ZENTAI MÁRIA

Szuszmir mesél

Egy Csokonai-jelenet erotikus vonatkozásai

Csokonai erotikus művei kapcsán valószínűleg **nem** a *Tempefői* jut eszünkbe először, hiszen a költőnek számos más híresen szabadszájú, illetve finoman, de egyértelműen erotikus műve van, a *Tempefői* értelmezési hagyománya pedig az alcíme által kijelölt úton („Nemzeti Játék formába öntött Satira a tudományok barátságatlanjai eránt”) halad, vagyis az irodalom, a művelődés nézőpontjából olvassuk. Hősének „a Magyar Irodalmat”¹ tartjuk, középpontos drámának felfogva² a poétaságra vonatkozó téziszmondattal körül forog minden jelenete. A figurái az elemzők számára elsősorban abból a szempontból érdekesek, hogy mi a viszonyuk a főkérdéshez, a magyar irodalom helyzetéhez és változataihoz. Igaz ez a legárnyaltabb közelítésre, Szauder József tanulmányára³ is: a játékos magyar világ sorakozó jelenetei közül a négy irodalmi vitát elemzi részletesen.

Nem kívánom ennek az értelmezési hagyománynak az érvényességét vitatni, annál kevésbé, mivel jó egy évtizeddel ezelőtt magam is hasonló értelemben foglalkoztam a *Tempefői* szövegével.⁴ Úgy sejttem, hogy inkább kiegészíteni fogom egy eltérő főszerző vizsgálatás eredményeképpen, de remélem, hogy maga a kitérő érdekes lesz.

Választott részletem az első felvonás hatodik és hetedik „jelenése.” Az utánuk következő nyolcadik régóta kitüntetett figyelem tárgya a benne zajló vita, a népmese megítélése miatt. A vita elemzéseiben a szereplők megtestesült esztétikai álláspontoknak tűnnek, a népmesét tartalmazó jeleneteknek pedig többnyire a dramaturgiai lehetetlenségét, a hosszú epikus betét drámaiatlanságát emelik ki.

1 PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *A drámaíró Csokonai*, Bp., 1956, 38.

2 VÖ. BÉCSY Tamás, *Drámaelmélet és dramaturgia Csokonai műveiben*, Bp., 1980.

3 SZAUDER József, *Tempefői szatirikus körképe a játékos magyar világról* = *Uó., Az éj és a csillogok*, Bp., 1980. (első megjelenés: *Az este és Az álom*, Bp., 1970.)

4 ZENTAI Mária, *Tanúlt fülek és rongyon gyűlt munkák (Csokonai dévajságairól és megítéltetésükről)* = *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996.

Mi történik a színpadon? Egy szereplő mesét mond két másik szereplőnek. A mesét minden értelmező népmeseként azonosítja, így az első közelítés a folklorisztika és a kulturális antropológia nézőpontja lehet. A mese (eredetét tekintve) nem gyerekeknek szóló szövegfajta, az orális hagyomány, illetve a kishagyomány jellegzetes műfaja, előadása közösségi jellegű (ami azt jelenti, hogy tipikusan egy mesélő több hallgatónak mesél). A Tempefői mesejelenetére mindez igaz. Egy felnőtt mesélő két felnőtt hallgatónak előszóban ad elő egy a „hálás halott” típushoz tartozó mesét. A közösségeknek megvannak a maguk jó mesélői: a *Tempefői*ben Éva Szuszmirt név szerint szólítja be, tudja róla, hogy tud mesélni, valószínűleg nem most hallgatja először.

Szociológiai szempontból az látszik, hogy egy cseléd (kályhafűtő) mesél két nemesi fiatalnak. A jelenet így is rendben van. Sok egykorú forrás szól arról, hogy az úgynevezett belső cselédek és a nemesi családok tagjai között sokszor patriarchális, közeli viszony alakult ki, különösen a gyerekekre volt jellemző, hogy erősen kötődtek dajkájukhoz, közvetlen szolgálójukhoz, és ez a kötődés esetenként a felnőttkorban is megmaradt. A 19. század elejének pedagógiai irodalma sokszor nehezményezi, hogy a nemesi szülők nem törődnek személyesen a gyerekeik nevelésével, a gyerekek a cselédek között nőnek. Többször ír erről a témáról például Fáy András, aki a *Bélteky-házban* az idősebb Bélteky neveltetésében többek között ennek a gyakorlatnak a káros következményeit ábrázolja. De emlékezhetünk Eötvös József *A falu jegyzője* című regényében Réty Ákos és János bensőséges viszonyára; ugyanott Ákos a kályhafűtő Peti cigányt is név szerint ismeri és megvédi az egyik jelenetben. (Eötvös azért is jó példa, mert róla nem mondható, ami Csokonairól esetleg igen, hogy ti. nem ismeri belülről a nemesi házak szokásait.)

A pontosítás következő lépcsője viszont már problematikusnak mutatja a jelenetet: egy férfi mesél két nőnek. A kishagyomány mesehallgató közönsége vagy vegyes volt a nemek szempontjából, vagy azonos nemhez tartozott a mesélő és hallgatói. A férfi mesél nőknél vagy nő mesél férfiaknak elrendezés szokatlan. Ugyanez a helyzet a másik közelítésben is: a bizalmas-családias helyzetbe jutó belső cselédnek általában a nemesi fiattal azonos neműnek kell lennie. Szuszmirt és a két grófkisasszony hármasa tehát éppen a nemek megoszlása miatt különleges.

A mesemondás helyszíne Fegyverneki, az apa szobája, ahol Éva egyedül marad, behívja Szuszmirt, majd kicsivel később megjelenik Rozália is. A két lány neve beszédes. Éva az első asszony, a szép és gyarló, az eredendő bűnre csábító bibliai figura nevét viseli, Rozália nevében az egyik legáltalánosabb szerelmi jelkép, a rózsza rejtőzik (Csokonai sok művében szerepel ilyen értelemben a rózsza, Rozália a neve a rózsák és csókok szerelemmitológiáját megteremtő *A csókok hősnőjének* is). A jelenet során Éva a szerzői utasítás szerint „a kanapén hever”.

Szuszmirt a foglalkozása köti a jelképek világában az erotikához. Kalefaktor, kályhafűtő. A kályha vagy a kemence fűtése igen elterjedt helyettesítő megnevezése a szerelem testi aktusának (költői példát akár ismert gyerekversből is hozhatunk: Weöres Sándor *Liba pék* című versikéje igencsak kétértelmű: „Liba pék! Szegény Liba pék! Ha kisasszony

volnál, nem búsulnál, Három derék péklegényed Fűtené a kemencédet, Királyasszony volnál”).

Többféle erotikusan is értelmezhető jelzés van tehát a jelenetben, de összekapcsolódni csak a mesén keresztül fognak. A mese szövege két hangsúlyos pontján válik nyíltan szexuális jellegűvé tematikusan és nyelviileg is. Az első a királykisasszony külseje, a női test részletező, a nemi jellegzetességeket egyre erősebben hangsúlyozó leírása a szemétől lefelé a lábáig: „szip nagy szemei vótak mint egy-egy pengő karika, mintha kovácsszurokkal kenték volna ki a szemöldökét, az orcája feje mint a gomolya, az ajka mint a mákvirág, osztég a karjai izmosak mint István kovácsnak, ojjan derék csecsei vótak, engem úgy tartson, mint egy-egy fejőrocska, mintha a farát birsalmából harapták volna ki, fejérből vót a lába, mint Sámfásné keresztanyám asszonynak.” A második a királyfi nászéjszakája, amelyet részletesen elmond a mesélő: a királyfinak papokat kell állítania az ágy végéhez, akik agyonverik a királykisasszony szájából „kicurukkoló” békákat. A békák „a Pulútó maradványi vótak a kisasszonyba. Már neki kurtábbodott elől a szoknyája.” Ez a sajátos motívum a mesehőst fenyegető kasztrációs veszélyt jelenti,⁵ amelytől a segítő menti meg (a motívum görög mitológiai ősváltozata az apját, Uranoszt az anyaméhben rejtőzve megcsónkító Kronosz). Az ellenséges, más (esetenként démoni) lénytől, sárkánytól, korábbi elrablótól származó magzatokat meg kell semmisíteni a házasság elhálása előtt. Szuszmír változata még viszonylag szelídnek mondható, más hasonló helyeken a menyasszonyt kettőbe hasítják vagy levágják a fejét, majd a békák, kígyók stb. távozása után összeforrasztják, felélesztik, és hétszerte szebb lesz.

A szexualitás sötét, fenyegető, alvilági aspektusát hangsúlyozó résznél lépi át a mesélő (szóban) a mese világa és az életbeli jelenet közötti határt. Rozália, aki a királykisasszony csecseit és farát taglaló résznél még nem volt a szobában, tehát nincs felkészülve egy ilyen fordulatra, a békák elougrásának abszurditását nehezményezi: „Te ostoba, hogy jöhetett volna onnan ki béka?” Szuszmír válasza: „Üh, édes eszem tojj meg, mintha már a kisasszony fekünne most is valaki mellett, osztég én béka volnék, s a szájából kicurukkolnék.” A mindig fennkölt és érzékeny stílusban társalgó Rozália egy hasonlat erejéig a mesefigura pozíciójában találja magát, ráadásul a mesélő, a szurtos kályhafűtő saját magát belemeséli Rozália testébe: ahhoz, hogy kicurukkoljon, előzőleg be kellett mennie. A szexuális kapcsolatra való alig leplezett célzásra válaszul Rozália nyelvhasználatában is megjelenik az altesti szféra: „Vessz pokolba, ostoba, olyan a beszéded, mint magad: bújj a Minotaurus hátuljába.”⁶ Rozália dühössége jelzi, hogy tisztában van vele, hogy a

5 Vö. JANKOVICS Marcell, *Erősz és Erőé: Kasztrációs komplexus a tündérmesékben = Erősz a folklórban*, szerk. HOPPÁL Mihály, SZEPES Erika, Bp., Szépirodalmi, 1987.

6 Nem valószínű, hogy a címzett vagy akár a szereplők többsége pontosan értené a felszólítást. Hasonló tartalmú képet a harmadik felvonás hatodik jelenetében Tökkolopi sokkal egyszerűbben, klasszikus reminiscenciák nélkül ad elő: „hogy a varjak a hollókkal vesszenek össze a szemén annak a pimasz segből esett sohonnainak.”

mesehallgatás során egyfajta jelképes erőszakátétel történik, és ennek véget akar vetni: kizavarja Szuszmirt, érvényesíti az úr–szolga viszonyt, amit a jelenet veszedelmesen megingatott.

A két lány a cselekmény során ezen a jeleneten kívül nem kerül olyan helyzetbe, amelynek hasonlóan erőteljes szexuális konnotációja lehet. Áttételesebb, kevésbé nyílt formákban viszont akadnak erotikus mozzanatok körülöttük – meglepő módon Rozália körül sokkal többször.

Pedig a nevetgélős, heverészős Évát gondolhatnánk érzékiesebb lénynek. Őt nem zavarják a mesejelenet szexuális vonatkozásai, nem találja sértőnek az első ilyen mondat-sort, a királykisasszony leírását, ezzel hallgatólagosan felhatalmazza a mesemondót, hogy továbbmenjen. De Éva egyszer sem marad kettesben saját köreiből való férfival, Sertepertivel kacérkodik egy keveset, mást nem tesz.

Rozália és Tempefői viszont kétszer is kettesben marad Rozália szobájában. Először irodalomról és Betriegerről beszélgetnek. A jelenetben első olvasásra csak a végsőig szublimált erotika fedezhető fel: a szerelmesek közösen írnak verset (Rozália fogalmaz merészebben: „Az én csekély Múzsácskám kevélykedni fog a tiédde való egyesülésben”). A verset megszakító párbeszéd kétféleképpen olvasható. A befogadó döntheti el, hogy a női kiskert szerelmi szimbolikáját fedezi-e fel Rozáliának „az eleven elmét magához szívó ártatlan mulatóhelyében,” és ebben a kontextusban értelmezi Tempefői elméjének „lankadtságát” vagy az érzékenység és a rokokó közös nyelvi jelenlétét mutató stílustörténeti mintapéldánynak tekinti a szövegrészt. Rozália: „Itt mutogatja magát a pompás természet, kevélykedvén a mesterség cifráiban: ezt a kertet választotta magának a Gyönyörűség kies lakóhelyéül. Nézd, édesem, hogy hizelkedik benne az ártatlanság vidám képe, hogy szijja magához az eleven elmét. Engedd meg, hadd dicsekedjen ez a te Rozáliád ártatlan mulatóhelye a te elméd cifráival.” Tempefői: „Bátor az én elmém lankadtabb, mintsem ez édes tárgyakon repdeshetne, mégis megcselekszem, mert Rozália úgy akarja.”

Második alkalommal Tempefői megsegítésén törik a fejüket. Nem maga a jelenet, hanem a következménye hordoz erotikus mellékjelentést. Rozália egy értékes pikszist küld Tempefőinek. Egy grófkisasszony számba jöhető drága holmijai közül alighanem ez az a tárgy, ami a legilletlenebb asszociációkat kelti (Diderot századában járunk). Rozália pikszise, ékszerdobozkája, illetve a birtoklása miatt ki is tör a botrány: Fegyverneki mintha most venné észre a lánya és Tempefői közötti kapcsolatot, pedig a darab során már többször beszélt róla ő maga is (igaz, arra próbálta rávenni Rozáliát, hogy ne barátkozzon a poétával).

Rozália figurája körül fatális kettősség mutatkozik. A többiekkel szembeni fensőbb-séges viselkedésével, kioktató stílusával, Tempefői társaságában egyszerre fennkölt és érzékeny nyelvhasználatával önmagát emelkedett életszemléletű szellemi lényként jeleníti meg, akinek nem sok köze van a föld és a test dolgaihoz. Ugyanakkor, mint látjuk, egyre-másra erotikus, sőt nyíltan szexuális tartalmú, vagy legalábbis így is érthető szituációkba kerül hol személyesen, hol úgy, hogy mások ilyesmiket mondanak róla. Költészet-

szeretetét sorozatosan illetlenségnek, alávalóságnak minősítik, Fegyverneki és Serteperti pedig a Lessing nevét félreértő beszélgetésben Rozália legmagasabb rendű szellemi tevékenységét (németül olvas és értelmez elméleti téren is nevezetes 18. századi német írókat) gyanúsítják meg azzal, hogy valójában szexuális természetű („nem lesz ing? – hát gatyá annyival inkább nem lesz...”).

Tempefőit Rozália mesehallgatásához hasonló élmény akkor éri, amikor Csikorgóval költői versenyre kel. Csikorgó verselményeinek van egy visszatérő motívuma. A görög mitológia figuráit nem akárhogyan zavarja össze:

E' Töldi, ezek Argyirus,
Kádár s Tündér Ilona,
Ez Orbis novus detectus,
Ez heverés párnája.
Ah, gyönyörű finum munkák!
Magok írták a gyöngy másák
Boros fővel Priápnál.

Később:

Klioval, szűz Pazifaé,
Pendítsed citerádat!
Bölcs Priapus, ezek mellé
Szállítsd szent múzsáidat!

A „szűz Pazifaé” összetétel fejtegetésétől most eltekintek, de a múzsák és Priaposz kétszeri összehozása valószínűleg nem véletlen. Ugyanazokról a múzsákról van szó, akiknek Rozália a tanítványának vallja magát az első jelenetben („A múzsáknak /Poétáknak/ Vagyok én tanítványja”), éppen abból a célból, hogy a közönséges világtól való elkülönülését, kifinomultabb életszemléletét hangsúlyozza.

A Priaposz társaságában részegen verselgető múzsákkal bezárul a kör. Lehet persze Csikorgó nevetséges műveletlensége jelének tekinteni és zárványként kezelni, ami a szövegben nem kapcsolódik sehova. De azt azért elég nehéz nem észrevenni, hogy ahányszor költői szöveget hoznak létre a színpadon, megjelenik az erotika, függetlenül attól, hogy a „magas” vagy az „alantas” rétegbe tartozik az alkotás. Három ilyen rész van: Rozália és Tempefői közös versírása (amelynek a mögöttes értelmezési lehetőségeiről volt szó), Szuszmir mesélése (amely nyíltan szexuális tartalmú) és Csikorgó versrögtönzése az imént idézett priaposzi inspirációval.

Megfigyeléseim summája az lehetne, hogy Fegyverneki nem véletlenül félti Rozália pikszisét a poétától. A darab során csak azok a szereplők találkoznak erotikus élményekkel, akiknek és amikor valami köztük van a költészet valamilyen formájához, ők viszont mindannyian. A Tempefőinek valóban az irodalom a főszereplője – az irodalom, mint mindenestül erotikus tevékenység.